

УДК 338.43.1:330.322
© 2013**Л.Л. МЕЛЬНИК,**
кандидат економічних наук**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
КОНТЕКСТ КОНЦЕНТРАЦІЇ
ВИРОБНИЦТВА В СІЛЬСЬКОМУ
ГОСПОДАРСТВІ ТА ЇЇ
ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ**

Досліджено теоретичні й практичні питання концентрації виробництва в сільському господарстві, визначено її особливості в економічно розвинених країнах та в Україні. Обґрунтовані соціально-економічні наслідки концентрації сільськогосподарського виробництва та необхідність її державного регулювання з використанням різних економічних і адміністративних важелів.

Реформування власницько-господарських відносин в аграрному виробництві – пріоритетний напрям його ринкової трансформації. І не випадково цьому питанню науковці приділяли значну увагу. На сьогодні розбудована і функціонує ринкова “багатоукладна” модель сільського господарства. Учені економісти-аграрники ННЦ “Інститут аграрної економіки” на перспективу не передбачають “...великих змін у структурі існуючих форм господарювання – практично всі вони збережуть місце у сільській економіці...” [9, с. 31]. Віддаючи належне цьому дослідженню, варто відзначити недостатню розробку такого напрямку вивчення, як концентрація виробництва в сільському господарстві. І тільки в останні роки окремі науковці досліджували її теоретичні й практичні аспекти. Йдеться передусім про статті В.Я. Амбросова, В.Г. Андрійчука, А.Є. Данкевича, П.М. Макаренка, Л.Ю. Мельника та ін. Проте деякі аспекти концентрації виробництва вивчені ще недостатньо або є дискусійними. Крім того, процесу концентрації виробництва в сільському господарстві України притаманні значні “перекоси”. Усе це надає актуальності дослідженню теоретичних основ й практики концентрації виробництва в сільському господарстві.

Метою статті є поглиблення теоретико-практичних засад щодо соціально-економічної сутності концентрації виробництва в сільському господарстві, її соціально-економічних наслідків та напрямів державного регулювання.

Результати дослідження та їх обговорення. Підвищення концентрації виробництва в

сільському господарстві є однією із головних тенденцій його розвитку в ринкових умовах. Вона зумовлена передусім економічними перевагами великих агропідприємств перед малими й середніми. Більшість науковців вважають, що переваги великих агроструктур є економічно закономірними. Таким є і процес концентрації у виробництві.

У промисловості концентрація досягла такого рівня на межі XIX–XX ст., що виникли монополії і олігополії. Певною мірою вони сприяли розв’язанню накопичених проблем ринкової економіки епохи досконалої конкуренції. Адже концентрація виробництва – це використання економічних переваг великих підприємств, початок їхнього планомірного розвитку (бізнес-планування) на засадах вивчення і прогнозування ринкової кон’юнктури. Однак монополізму притаманно й чимало негативних рис, обмеження конкуренції зокрема. І не випадково держави почали захищати конкуренцію, стримувати монополізм адміністративно-правовими методами (антимонопольні закони).

Концентрація виробництва завжди мала місце і в сільському господарстві країн з ринковою економікою. Але вона істотно поступалася такому процесу в промисловості. І тільки в останні десятиріччя цей процес посилювався, а в деяких економічно високорозвинених країнах концентрація прийняла форму “надконцентрації”. Особливо це характерно для сільського господарства США. Концентрація тут проявляється у збільшенні розмірів ферм і зменшенні їхньої кількості. 1950 року кількість ферм у США становила

1. Кількість і питома вага великотоварних агроструктур* у загальному обсязі реалізованої сільськогосподарської продукції в США**

Рік	Великі агроструктури		
	тис. од.	частка, %	
		у загальній кількості	у загальному обсязі товарної продукції
1997	15,9	0,8	33,3
2002	29,5	1,4	46,8
2007	57,3	2,6	58,7

* Ферми з обсягом річної реалізації продукції в 1 млн дол. і більше.
** Розраховано за даними [11].

6,1 млн одиниць, а середня їхня площа 175 акрів, у 2007 р. – відповідно 2,2 млн і 418 акрів, тобто кількість ферм скоротилася у 2,8 раза, а площа землекористування збільшилася у 2,4 раза [11].

Важливою ознакою підвищення рівня концентрації виробництва в сільському господарстві є зростання економічної ролі порівняно невеликої кількості агроструктур, “суперферм” (табл. 1).

Отже, тільки за десять років кількість ферм-мільйонників у США збільшилася у 3,6 раза, а їхня частка в загальних обсягах продаж – на 25,4 в.п. і перейшла половинний рубіж. До речі, у 1900 р. половину всієї товарної продукції в США виробляли 987 тис. ферм (17 % від загальної кількості ферм). На сьогодні суперферми забезпечують основу продовольчої безпеки цієї країни.

Посилення концентрації виробництва в сільському господарстві США характеризується також збільшенням обсягів виробництва товарної продукції з розрахунку на одну ферму. У 2002 році вони становили 97,3 тис. дол., у 2007 р. – 138,4 тис. дол., тобто зросли на 42,2 %.

З огляду на таку ситуацію, деякі вітчизняні науковці вважають, що в країнах із ринковою економікою сільськогосподарське виробництво здійснюється переважно малими та середніми господарствами. Це закономірність, яка спостерігається протягом тривалого періоду в багатьох країнах, і можна стверджувати, що вона реалізується в Україні [6, с. 99].

Дійсно, у США приблизно до середини 50-х років ХХ ст. основну масу товарної про-

дукції сільського господарства виробляли середні за розмірами ферми. Новим моментом, який характеризує специфіку диференціації сільськогосподарського виробництва на сучасному етапі, є та обставина, що в США дедалі більше вимальовується “двокомпонентна” структура сільськогосподарського виробництва. Скажімо, згідно з новою класифікацією, ферми США офіційно поділяють на дві групи: малі – з обсягом реалізованої товарної продукції до 250 тис. дол. і великі – 250 тис. дол. й більше.

Під час розгляду двокомпонентності сільськогосподарського виробництва, яка складається в США, безперечно, допускається певна умовність. Середні ферми є й нині. Однак у концентрації сільськогосподарського виробництва спостерігається посилення в економічному плані значення великих фермерських господарств і корпорацій та відповідно зниження малих [2]. Показовими у цьому відношенні є дані табл. 2.

Якщо розглядати викладене з макроекономічних позицій, то держава мала б сприяти подальшому розвитку сектору великотоварних агроструктур. Адже він охоплює агроструктури інноваційного типу, які володіють значним оборотним капіталом, тісно зв’язані з наукою і промисловістю, мають прямиий доступ до потрібних джерел інформації, постійно націлені на впровадження новітніх видів техніки і технологій. Відповідно в них порівняно з іншими фермами вища й ефективність господарювання. Дрібні й малі ферми у цьому аспекті не можуть конкурувати з великими агроструктурами, які в змозі більш

ефективно забезпечити продовольчу безпеку країни [2]. Вони без особливих проблем могли б випускати ті 15 % товарної продукції, яку нині виробляють малі ферми. За умов “вільної гри ринкових сил” це, можливо, і сталося б. Але держава не може допустити цього, виходячи зі соціальних основ аграрної сфери економіки. Це питання вже досліджувалося вітчизняними науковцями.

Разом з тим багатьом іншим країнам з розвиненою ринковою економікою, наприклад для країн Західної Європи, притаманна модель аграрної економіки, що виключає надконцентрацію виробництва. Її основу складає сімейне фермерство, яке всебічно коопероване і функціонує на засадах ефективного поєднання підприємництва і державного регулювання сільського господарства. На найбільшу увагу заслуговує система постачання матеріально-технічних ресурсів, закупок, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, яка діє переважно через аграрні кооперативи.

Сформована і функціонуюча нині в Україні модель сільського господарства має особливості щодо розглянутих моделей у контексті концентрації виробництва. Як відомо, Держкомстат України виділяє два сектори в сільському господарстві: 1) господарства населення; 2) сільськогосподарські підприємства, включаючи фермерські господарства.

У першому секторі – низький рівень концентрації виробництва (дуже малі господарства переважно типу домогосподарств). Так,

у 2011 р. 50,6 % сільських домогосподарств від загальної кількості мали земельні ділянки площею 0,50 га (середній розмір площі землі їх становив – 1,21 га). І тільки 3,3 % сільських домогосподарств мали площу землі понад 5 га, хоча їхня частка у загальній площі землі сільських домогосподарств становила 40,7 % [8, с. 186–187].

У цілому в секторі господарств населення рівень концентрації виробництва дуже низький. До малих можна віднести близько 3/4 фермерських господарств з площею землі до 50 га.

Головною особливістю сучасної моделі аграрної економіки України в контексті рівня концентрації виробництва є формування і відносно прискорений розвиток особливо великих агропромислових формувань, агрохолдингів зокрема. В останні роки цьому питанню вчені економісти-аграрники приділяли значну увагу. Зокрема, В.Я. Месель-Веселяк зазначає: “Останніми роками активно розвиваються нові господарські формування, що створюються на основі оренди землі потужними промисловими підприємствами, фінансовими й сервісними структурами – так звані “холдинговими формуваннями”. Вони організуються за ініціативою знизу великими компаніями несільськогосподарського спрямування. Таку форму господарювання можна вважати позитивною, особливо за умов, коли існує дефіцит коштів для інвестування сільського господарства. За розрізненими даними (офіційна статистика по агрохолдингах

2. Кількість малих і великих ферм США, їх питома вага у загальній кількості й виробництві товарної продукції*

Сектор фермерських господарств	Кількість ферм, тис. од.		Питома вага, %			
			у загальній кількості ферм		у виробництві товарної продукції	
	2002 р.	2007 р.	2002 р.	2007 р.	2002 р.	2007 р.
Малі ферми до 250 тис. дол.	1969,2	1987,7	93,4	90,2	24,0	15,4
у тому числі 100–249,9 тис. дол.	162,8	149,0	7,6	6,8	12,6	7,9
Великі агроструктури 250 тис. дол. і більше	159,8	217,1	7,5	9,8	76,0	84,6

* Розраховано за даними [11].

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

не ведеться), на початок 2011 року господарську діяльність здійснювали близько 96 таких формувань із розмірами землекористування 10 тис. га і більше (середня площа – 98 тис. га). Вони організують свою діяльність приблизно на 10,5 млн га землі, тобто на третині сільськогосподарських угідь усіх категорій господарств, і дві третини – сільськогосподарських підприємств. Кількість та розміри таких об'єднань з року в рік збільшуються” [3, с. 15].

При цьому більшість науковців акцентують увагу на позитивах надконцентрації виробництва: “Діяльність агрохолдингів – це крок уперед до розвитку економіки сільського господарства, відновлення соціальної інфраструктури, створення нових робочих місць. Системні дослідження дають змогу констатувати, що принципи, закладені в основу ідеології створення та діяльності агрохолдингів, можуть стати ефективним інструментом у побудові моделі подальшого розвитку агропромислового комплексу України, що уможливить виведення його на якісно нову траєкторію стабільного високоефективного й конкурентоспроможного функціонування” [1, с. 73].

Позитивними сторонами таких формувань є те, що вони:

- ♦ залучають інвестиції з інших галузей вітчизняної економіки й зарубіжних країн;

- ♦ мають змогу організувати переробку сільськогосподарської сировини й уникати монопольного економічного впливу переробних підприємств, раціональніше використовувати вітчизняну й іноземну потужну техніку;

- ♦ використовують ефект масштабу для зменшення виробничих витрат та підвищення продуктивності земельних угідь;

- ♦ підвищують фондоозброєність та продуктивність праці й впроваджують інноваційні технології;

- ♦ підвищують дохідність за рахунок створення замкнених маркетингових ланцюгів із виходом на зовнішні ринки;

- ♦ збільшують розміри орендної плати за земельні паї (у 2–3 рази).

І як результат – валової продукції рослинництва на 20–25 % більше, ніж у сільськогос-

подарських підприємств, які не входять до складу таких формувань [3, с. 15].

Звідси висновок: “...саме інтегровані сільськогосподарські підприємства є найбільш прибутковою (перспективною) організаційною формою господарювання (моделлю) у сучасному аграрному секторі” [5, с. 103].

Водночас відзначаються недоліки. Зокрема, підкреслюється та обставина, що “великі спеціалізовані господарства з одиничною виробничою функцією, що має на меті максимізацію прибутку, за своєю природою не можуть виконувати соціально значимі для суспільства функції. Це веде до порушення концепції багатофункціональності сільського господарства, розорення місцевих аграрних комплексів, що за певного критичного рівня створює загрозу продовольчій безпеці країни” [4, с. 16].

Не підлягає сумніву й те, що, як і будь-якому іншому економічному явищу чи процесу, агрохолдингам притаманні позитиви і негативи. І тут логічно поставити питання: чого більше? Позитиви – це передусім економічний ефект, більша прибутковість, вигоди приватного капіталу. Негативи – переважно соціальні, екологічні і, як правило, з проявом їх у подальшому. І, “на жаль, негативів в агрохолдингів, можливо, навіть набагато більше, ніж позитивів” [9, с. 49].

Адже зменшується кількість господарюючих суб'єктів і, в першу чергу, сімейного типу. Зменшується попит на працівників, оскільки ці підприємства надають перевагу інтенсивним, не трудомістким видам виробництва, що істотно зменшує попит на робочу силу. Відповідно зростає безробіття на селі. І взагалі стабілізація села й селянства можливі на засадах сімейних форм агрогосподарств, які є основою, базисом селянства та його соціально-життєвого осередку – сільських поселень. У цьому зв'язку відомий економіст-аграрник В.В. Юрчишин зазначає: “...продовжує хронічно залишатися поза увагою держави, суспільства і певною мірою також аграрної науки, передусім її економічної гілки, найжахливіше за всю історію України: прискорена втрата нею своєї першооснови – селянства та його соціально-виробничо-життєвого осередку – сільських

поселень. Це являє собою абсолютно нове, ніколи не бачене не тільки в нас, а й у світі суспільне явище” [10, с. 111].

З урахуванням реалій сьогодення, кращий із подальших можливих варіантів розвитку сільського господарства є поєднання малого, середнього й великого агробізнесу з відповідною їхньою спеціалізацією. Саме на це має зважити державна аграрна стратегія. Це означає підтримку державою передусім малого агробізнесу і відповідного збереження сільських територій.

Державна аграрна політика щодо агрохолдингів повинна формуватися в напрямі обмеження надконцентрації аграрного виробництва (на сьогодні таких обмежень в Україні практично не існує), а також недопущення “розмивання” останнього в АПК, втрати особливостей його другої сфери.

На наш погляд, у цьому зв’язку можуть бути розроблені й використані як економічні, так і адміністративні важелі.

1. Державі недоцільно надавати економічну підтримку, цінову зокрема, сектору агропромислових підприємств, оскільки він і сьогодні є достатньо прибутковим.

2. Україна напередодні зняття мораторію на купівлю–продаж земельних паїв. При цьому держава має можливість обмежити площу власної землі в розрахунку на одну не тільки фізичну, але й юридичну особу.

3. Державна повинна встановити верхню межу розміру використання орендованих земель. Зрештою розміри власної й орендованої землі для однієї фізичної чи юридичної особи бажано встановити не вище оптимального рівня.

4. Засновники агропромислових підприємств мають бути зареєстровані за місцем його розташування.

5. Державна має зобов’язати і контролювати соціальний аспект агропромислових підприємств, підтримку ними соціально-побутової інфраструктури села, збереження традиційного ландшафту тощо.

6. Верховна Рада України повинна прийняти спеціальний закон про агрохолдинги.

Він “...мав би визначити місце агрохолдингів, їх диспозицію в економічній системі, вплив на них держави, співвідношення їх з іншими формами господарювання і навколишнім середовищем та з соціальною сферою села” [9, с. 49].

До речі, економічно високорозвинені країни за допомогою законодавства підсилюють контроль за структурою господарств з тим, щоб уникнути їхнього надмірного збільшення і просувати моделі, що базуються на сім’ї, сімейному фермерському господарстві та кооперації.

Американський уряд, наприклад, на початку 70-х років минулого століття формально заборонив несільськогосподарським фірмам, що мають капітал більше 3 млн дол., або контролюючим підприємствам із доходом понад мільйон доларів безпосередню участь у сільськогосподарському виробництві. Вони можуть вкладати засоби в сільськогосподарську діяльність лише на основі партнерства з фермерськими господарствами. Водночас був проголошений курс на стимулювання розвитку сільської кооперації [4, с. 10].

За таких умов фермери зберігають свій економічно-правовий суверенітет щодо первинних функцій у землеробстві й тваринництві. А це є основою тотожності власності і праці, високої мотивації до ефективного господарювання. Таким чином, інтеграція в межах АПК має місце, але не призводить до “розмивання” у ньому сільського господарства. Саме це і є важливим фактором ефективного господарювання цієї галузі. Як відомо, сільське господарство істотно відрізняється від інших сфер АПК (використання землі як головного виробничого ресурсу, тісний зв’язок виробничого процесу з біологічними процесами, погодними умовами тощо), а тому воно має функціонувати відносно самостійно. Тут особливо важливе значення мають приватно-сімейні форми господарювання, про що свідчить досвід країн Заходу. Безперечно, поряд з фермерством може функціонувати сектор приватно-спільних форм господарювання.

Висновки

Практика країн з ринковою економікою свідчить про те, що розвитку світового сільського господарства притаманна концентрація виробництва, яка зумовлена перевагами великих агроструктур. Водночас у сільському господарстві рівень концентрації виробництва значно поступається рівню в промисловості й деяких інших галузях економіки. Об'єктивно він не може сприяти не тільки появі монополій, а й олігополій. У більшості економічно високорозвинених країн уже сформований пріоритетний сектор великотоварних агроструктур, який є основою забезпечення їхньої продовольчої безпеки. Поряд з ним залишається й сектор дрібних, малих і середніх агрогосподарств. Його збереження значною мірою пояснюється соціальними аспектами аграрної сфери економіки. Останнє й ставить соціальну межу посилення концентрації виробництва. З макроекономічних позицій, економічної доцільності підвищення ролі сектору великотоварних агроструктур є вигідним для суспільства, з одного боку, бо вони високопродук-

тивні, ефективні та фінансово стабільні, а з іншого – держава не допускає витіснення повністю малих і навіть мікроферм, надає їм допомогу насамперед із метою збереження образу життя аграріїв та водночас гальмуючи депопуляцію. Тобто йдеться про соціальний аспект проблеми.

Особливістю аграрного сектору економіки України з точки зору концентрації виробництва є поєднання її занадто низького рівня в секторі господарств населення і надмірно високого. Останньому виду концентрації притаманно чимало соціальних і екологічних проблем. Посилення надконцентрації капіталу та земельних ресурсів призвело до того, що за межею конкурентоспроможності опинилася велика кількість дрібних і середніх виробників. Агрохолдинги вже поглинули понад 3 тис. таких підприємств. Поряд з економічними перевагами масштабності діяльності це породило соціальні ризики [7]. Питання втручання держави в цей процес нині набуває особливої актуальності.

Бібліографія

1. Данкевич А.С. Організаційно-економічні засади розвитку агрохолдингів / А.С. Данкевич // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 69–73.
2. Макаренко П.М. Структура ферм США за видами і ринковою вартістю реалізованої продукції / П.М. Макаренко, Л.Ю. Мельник // Економіка АПК. – 2009. – № 6. – С. 149–155.
3. Месель-Веселяк В.Я. Форми господарювання в сільському господарстві України (результати, проблеми, вирішення) / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 13–23.
4. Молдован Л.В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації / Л.В. Молдован // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 13–17.
5. Мороз О.О. Діяльність інтегрованих сільськогосподарських підприємств / О.О. Мороз, В.М. Семцов // Економіка АПК. – 2009. – № 6. – С. 96–103.
6. Прокопенко К.О. Малі аграрні підприємства в аграрному секторі України / К.О. Прокопенко // Економіка АПК. – 2012. – № 4. – С. 99–104.
7. Саблук П.Т. Реалізація механізму реформ в аграрній сфері / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2011. – № 10. – С. 3–6.
8. Статистичний збірник “Сільське господарство України” за 2011 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2012. – 386 с.
9. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: зб. матер. 14-х річних зборів Всеукраїнського конгр. учен. економістів-аграрників (Київ, 16–17 жовтня 2012 р.) / Редкол.: Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2013. – 762 с.
10. Юрчишин В.В. До проблеми невідповідності суспільної долі сучасного вітчизняного селянства віковичним надбанням історично-селянського роду України / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 110–123.
11. 2007 Census of Agriculture. United State Summary and State Data. – Vol. 1. Geographic Area Series. Part. 51. – US Department of Agriculture, NASS, 2009.

Рецензент – доктор економічних наук,
професор Л.Ю. Мельник